

Кордон між минулим і сьогоденням у темпоральних уявленнях російського освіченого суспільства кінця XVIII - початку XIX століття

Тетяна Сабурова

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 58-68.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

**КОРДОН МІЖ МИНУЛИМ І СЬОГОДЕННЯМ
У ТЕМПОРАЛЬНИХ УЯВЛЕННЯХ
РОСІЙСЬКОГО ОСВІЧЕНОГО СУСПІЛЬСТВА
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Поняття кордону належить до сфери як просторових, так і темпоральних уявлень. Подвійний зміст і функція кордону, що одночасно з'єднує й розділяє (за Ю. М. Лотманом)¹, повною мірою реалізується в темпоральних уявленнях. Якщо на рівні просторових уявлень кордон служить механізмом перекладу, трансформації зовнішнього у внутрішнє, то на рівні темпоральних уявлень кордон здійснює переклад минулого в сьогодення, здійснює впровадження й фільтрацію тексту минулого в текст сьогодення. Кордон темпоральний розділяє й одночасно з'єднує різні модуси часу.

Важливо відзначити, що поява уявлення про темпоральний кордон, його осмислення є характерною рисою певної моделі сприйняття часу, і це явище з'явилося пізніше порівняно з уявленнями про просторову границю. Кордон в уявленнях про час формується в процесі темпоралізації свідомості, появи часу як філософської й історичної категорії, розподілу й осмислення зв'язку минулого, сьогодення, майбутнього. «Процес темпоралізації історичної свідомості включав формування уявлень про розподіл минулого, сьогодення і майбутнього, чіткіші поняття й знання одиниць часу і часових інтервалів історії, поступове ствердження історизму як способу розуміння суспільного розвитку, установку на майбутнє й інші специфічно часові параметри Нового часу»².

Реконструкція інтелектуального ландшафту суспільства, епохи, з урахуванням основних змістоутворювальних категорій, має на увазі вивчення відповідної системи координат культури, яка утворює своєрідний каркас, основу значеннєвого поля. Тоді «карта» досліджуваного інтелектуального простору буде заповнюватися в такій системі координат, яка складається з вертикальної часової осі і горизонтальної просторової осі. Особливої ваги

у цьому випадку набуває використання елементів семіотичного підходу. На думку Ю. М. Лотмана, «зовнішній світ, у який занурена людина, щоб стати фактором культури, піддається семіотизації – розділяється на об'єкти, які щось означають, щось символізують, на щось вказують, тобто мають зміст, і об'єкти, які подають лише самих себе. При цьому різні мови, які заповнюють семіосферу – цього стоючого Аргуса, – виділяють різне у реальності, що лежить ззовні. Стереоскопічна картина, яка з'являється таким чином, привласнює собі право говорити від імені культури загалом. Одночасно, при всьому розходженні субструктур семіосфери, вони організовані в загальній системі координат: на часовій осі – минуле, сьогодення, майбутнє, на просторовій – внутрішній простір, зовнішній і кордон між ними»³. Отже, культурну, національну, групову, особистісну ідентифікацію можна розглядати в рамках певної системи координат, орієнтованої у часі й просторі.

Особливий інтерес становить зіставлення дослідницької ідентифікації з самоідентифікацією всередині культури, що дозволяє зробити інтерпретацію фактів культури більш переконливою. У результаті опис інтелектуально-значеннєвого ландшафту в просторово-часовій сітці координат (або сітці координат хронотопу) надає можливість складання просторової карти цього ландшафту, заповненої знаками «внутрішнього – зовнішнього», «свого – чужого», «відкритого – закритого», а також складання темпоральної карти культури з образами минулого, сьогодення, майбутнього. Зіставлення цих двох карт, які становлять єдиний хронотоп культури, показує не тільки характер і ступінь взаємовпливу просторових і темпоральних уявлень, але і виявляє фактори змістоутворення, кордони й канали комунікації, основу інтелектуального поля культури й суспільства.

Кордон між минулим і сьогоденням у темпоральних уявленнях є активною зоною змістоутворення, визначає космологічну або історичну модель сприйняття часу (за Б. А. Успенським)⁴. Різні образи минулого і, відповідно, різні образи сьогодення сформували в російській суспільній свідомості кінця XVIII – початку XIX століття складну темпоральну карту, на якій межі між минулим і сьогоденням тільки починали проводитися. Темпоральна карта має на увазі аналіз образів часу, які існують у певний період у суспільній свідомості, характеру осмислення кордонів між різними модусами часу, а також зв'язку між ними. У першу чергу необхідно звернути увагу на образи минулого, способи їх створення або трансляції, аксіологічний відтінок. У традиційній культурі й суспільстві в темпоральних

уявленнях образ минулого виразно домінує, маючи особливу цінність як час початку, час міфу і міфологізований час; час, який повторюється в сьогоденні і майбутньому. Космологічна модель сприйняття часу в культурах, орієнтованих на минуле, або в культурах, орієнтованих не просто на минуле, а на вічність, може поєднуватися з історичною моделлю сприйняття часу. «У житті людини або колективу можуть одночасно бути присутніми обидві моделі, якщо актуалізується то один, то інший принцип сприйняття: одні й ті самі події можуть співвідноситися як із космологічним минулим, так і з історичним майбутнім – та чи інша орієнтація визначає при цьому різний тип семіозису»⁵.

Темпоральні уявлення російського суспільства багато в чому формувала й виражала російська інтелігенція, тому розкриття специфіки історичної свідомості цієї соціальної групи дозволяє наблизитися до розуміння соціальних і культурних процесів у російському суспільстві загалом. За словами П. Н. Мілкова, «інтелігенція кожної нації йде попереду своєї маси, але вона відбиває на собі її рівень культурності»⁶.

На початку XIX століття в темпоральних уявленнях російського освіченого суспільства переважає космологічна модель сприйняття часу. Минуле могло сприйматися як сьогодення і навіть як майбутнє, не відокремлюючись від них. Кордон між минулим і сьогоденням у темпоральних уявленнях тільки формувався, виникало усвідомлення особливостей епох, відокремлених одна від одної. Особливого значення набувала межа між античним минулим і російським сьогоденням (відповідно, між грецьким і римським минулим), межа між давньоруським минулим і сьогоденням, межа між XVIII і XIX століттями. На межі античного минулого і російського сьогодення народжувалася національна інтерпретація античної спадщини, на межі вітчизняного минулого і вітчизняного сьогодення формувалася російська національна самосвідомість. Але при цьому в темпоральних уявленнях російського суспільства виразно виділено й підкреслено зв'язок епох, а не їхній поділ. На перший план з аксіологічного погляду виходить з'єднувальна функція кордону. Сьогодення з'єднується з минулим, при цьому минуле набуває особливого значення, що зумовлено не тільки збереженням традиційного світосприйняття російського суспільства, але й процесом європеїзації, впливом культури Просвітництва.

Образи минулого становлять основу освіти і морального виховання, до минулого навертає поширена парадигма Просвітництва, цінність минулого стверджує й антична спадщина, покликана до життя епохою кла-

сидизму. Минуле в розумінні античних авторів служить уроком, прикладом для сьогодення. Історію як “magistra vitae” (за висловом Цицерона) сприймали і грецькі, й римські історики. «Але навіщо так довго скаржитися на минуле, якщо від цього немає користі для сьогодення. З огляду на майбутнє варто допомогти сьогоденню і не шкодувати нової праці»⁷. Повчальний характер історичних творів стверджував і Лівій: «У тому й полягає головна користь і кращий плід знайомства з подіями минулого, що бачиш усякого роду повчальні приклади в оточенні величного цілого; тут і для себе, і для держави ти знайдеш, чому наслідувати, тут же – чого уникати: безславні починання, безславні кінці...»⁸. Переклади і видання творів античних істориків у Росії були досить поширені, і впливи на формування історичної свідомості. Можна згадати діяльність «Зібрання, що опікується перекладом іноземних книг російською мовою», яке опублікувало з 1768 року упродовж 15 років понад 112 книг, зокрема й твори античних авторів, переклади В.К. Тредіаковського. «У Росії XVIII століття античність була універсальним поживним середовищем, завдяки якому відбувалося формування суспільної свідомості. Яку б ділянку культури або ідеології ми не взяли, скрізь ми знайшли б присутність античних форм, наявність античного матеріалу як висхідний пункт для розвитку оригінальних уявлень»⁹. Таким чином, межа між античним минулим і російським сьогоденням служить тією сферою змістоутворення, у якій відбувається з'єднання російської та європейської культур.

З другої половини XVIII століття в Росії відбувається інтенсивне освоєння і навіть присвоєння античного минулого, що сприймається в контексті ідей Просвітництва, активно трансльованих західноєвропейською культурою (передусім Францією, Німеччиною, Британією). Античне минуле, що сприймається як минуле європейське і, відповідно до зародкового європоцентризму російської інтелігенції, як минуле загальнолюдове, становить найважливіший компонент образу минулого для російського суспільства. Завдяки просвітительській парадигмі, яка визначає ядро моделі світу російської інтелігенції, воно сприймається як минуле своє, а не чуже: «...ми зачарувувалися «Ліадою» й «Енеїдою», разом з афінянами слухали Демосфена, з римлянами – Цицерона»¹⁰.

Водночас активна трансляція й засвоєння античного минулого сприяє переходу до наступного етапу культурного діалогу, створенню образу власного минулого, минулого національного. Образ античного минулого закономірно поступово переходить на периферію, що відбивається на

темпоральній карті, а центр, ядро семіосфери починає займати образ національного минулого.

Цей процес націоналізації минулого, характерний для культури європейського Просвітництва, в Росії починається трохи пізніше, в XIX столітті, з появою «Історії» М. М. Карамзіна, оскільки історіографічні праці В. М. Татищева, М. М. Щербатова, І. М. Болтіна суттєво не вплинули на темпоральні уявлення російського освіченого суспільства.

Але важливо не тільки відзначити значення «Історії» М. М. Карамзіна у формуванні національного образу минулого, але й звернути увагу на те, що виникла потреба в новому образі минулого, причому минулого національного, не тотожного античному. Межа між античністю і минулим національним набуває яскраво вираженого роздільного значення. У російській інтелектуальній еліті поступово визріває переконання в тому, що російська історія не менш гідна зображення, ніж історія антична, що пов'язано з процесом формування національної самосвідомості, найважливішою частиною якого виступає історична свідомість. Думки М. М. Карамзіна, висловлені в «Листах російського мандрівника»¹¹, близькі до міркувань О. І. Тургенева в його листі до батьків 1804 року: «Через те що ми не мали ще істориків, а тільки одних хронікописців і повинні були історію свою читати у Татищевих, Єлагіних і Леклерків, вона нам і здається тільки ланцюгом лиходійств. Але накинемо покривало на братовбивців і, проходячи історію нашої батьківщини, будемо намагатися вирішити велике питання: як упродовж тисячоліття, незважаючи на всі зовнішні й внутрішні потрясіння, незважаючи на безліч заздрісних і сильних сусідів, які передчували, може бути, лихо своє, Росія з непримітного куточка землі там, на березі гучного Волхова, стала Росією? Тоді набуде для нас наша історія зовсім інший інтерес; тоді знайдемо ми, чим зачаровуватися в ній»¹². При цьому в умовах соціокультурного розколу в Росії образ національного минулого також розколюється. Одне минуле, пов'язане зі стародавньою Руссю, початком російської державності, протиставляється іншому минулому, пов'язаному з початком історії нової Росії у XVIII столітті. Образ національного минулого в зв'язку з процесом європеїзації виявляється внутрішньо розділеним, що має власну внутрішню межу, межу між минулим давньоруським і минулим «новим», що уособлює «осмнадцяте століття».

Крім того, процес націоналізації минулого збігається з часом формування національної інтелігенції, яка й стає суб'єктом критичного осмислення минулого. Минуле приваблює російську інтелігенцію як час, який

містить причини сьогодення, час, що дозволяє зрозуміти й пояснити сьогодення і навіть це сьогодення змінити, тобто привести у відповідність із минулим. Ідея зв'язку епох – минулого й сьогодення – визначає темпоральні уявлення: «...щоб знати сьогодення, необхідно мати відомості про минуле»¹³.

Привертає увагу осмислення минулого як особливого часу, як категорії історичної, зумовленої найчастіше як «минуле», відділення минулого від сьогодення, що відбиває процес темпоралізації суспільної свідомості. Поява такої темпоральної межі принципово важлива для формування історичної свідомості. «Першим елементом формування історичної свідомості стала диференціація минулого, сьогодення і майбутнього як якісно різних і водночас об'єднаних спільною властивістю наступності періодів»¹⁴.

Відображенням становлення в історичній свідомості уявлень про уповільненість історичного розвитку, взаємозв'язком епох виступає зміна погляду на реформи Петра Великого, перехід до критичного осмислення цієї Постатті в історії Росії, відмова від радикальних, позаісторичних оцінок першої чверті XVIII століття. Образи цієї епохи, створені XVIII століттям, фактично зводилися до одного – «миттєвого, чудесного і повного перетворення Росії під владою імператора Петра. Синтетичну формулу знайшов Кантемир: “Мудрі не випускають з рук укази Петрові, \ Якими стали ми раптом народ уже новий...”. Образ “нової Росії” і “нового народу” став своєрідним міфом, який виник уже на початку XVIII сторіччя і був заповіданий наступній культурній свідомості»¹⁵.

Збереження уявлень про різкість змін, проведених Петром, відбивають і «Листи російського мандрівника» М. М. Карамзіна: «Одна тільки ревна, діяльна воля і безмежна влада Царя Російського могла зробити таку раптову, швидку зміну. Зв'язок наш з іншими європейськими землями був дуже не вільним і ускладненим; їхня просвіта могла впливати на Росію тільки слабо; і за два століття за природного, невимушеного ходу подій навряд чи зробилося б те, що Государ наш зробив за 20 років. Як Спарта без Лікурга, так Росія без Петра не могла б прославитися»¹⁶.

Поєднання ідеї зв'язку епох із уявленнями про раптові зміни характерне для раціоналістичної історіографії Просвітництва, антропоцентризму якого одночасно пов'язував і розривав історичні періоди. Єдина сутність людини, незалежна від часу, що дозволяє вчитися на історичному матеріалі, з'єднавала минуле й сьогодення. Значення великих людей в історії пояснювало існування розривів між епохами.

Подолання міфологізованого образу Петра і його епохи у свідомості російської інтелігенції намічається в першій третині XIX століття, що пов'язано з розвитком вітчизняної історіографії загалом, знайомством із працями європейських істориків, поширенням історичних знань і принципу історизму. Показово, що О. І. Тургенев після читання праці Прудта в 1827 році, частково погоджуючись із ним, водночас зауважує: «Ми не такі варвари були тоді, як думають – і не так далеко пішли з тих пір»¹⁷. На жаль, гострота дискусій західників і слов'янофілів надалі буде сприяти ствердженню крайніх поглядів в історичній свідомості, поверненню до радикальних оцінок, які стверджували темпоральні розриви в історії, а настання епохи реформ у Росії другої половини XIX століття актуалізує тему петровських перетворень і відповідні міфологеми.

До середини XIX століття два основних образи національного минулого, межа між якими проходить на рубежі XVII – XVIII століть (Росія до і після Петра Великого), характеризують темпоральні уявлення російської інтелігенції, складають розколоте ядро семіосфери. Минуле, трактоване як національне самобутнє і національне європейське, як і раніше, визначає сприйняття часу російською інтелігенцією. Показово, що в темпоральних уявленнях російської інтелігенції ці два образи національного минулого фактично протиставляються і взаємовиключаються, відображаючи прагнення до цілісного, єдиного минулого. При цьому на перший план у суспільній свідомості виходить категорія належного, через яку осмислюється зв'язок епох. Сьогодення має відповідати минулому (або минуле має відповідати сьогоденню). Такий яскраво виражений аксіологічний відтінок минулого, його значення для сьогодення зумовили особливу гостроту й непримиренність дискусій про минуле серед російської інтелігенції середини XIX століття.

Найявний також взаємовплив темпоральних і просторових уявлень. Негативна оцінка минулого Росії поєднується з позитивною оцінкою західноєвропейського простору, і, відповідно, позитивна оцінка вітчизняного минулого поєднується з негативною оцінкою західноєвропейського простору. Прихильники спільного історичного минулого Росії й Заходу стверджували ідею спільності їх сьогодення і, відповідно, майбутнього. Сьогодення витлумачували не тільки через минуле, але й через майбутнє, причому майбутнє бачилося як розвиток сьогодення, його збагачення. «Сутність історії становить тільки одне розумно необхідне, котре зв'язане з минулим, і в сьогоденні містить своє майбутнє»¹⁸.

Причому якщо для західників першорядне значення мав зв'язок минулого і сьогодення, а потім сьогодення і майбутнього, то для слов'янофілів першорядного значення набував зв'язок минулого й майбутнього при частковому ігноруванні сьогодення. «Нам соромно було б не перегнати Захід. Англійці, французи, німці не мають нічого доброго за собою. Чим далі вони оглядаються, тим гіршим і аморальнішим уявляється їм суспільство. Наша стародавність дає нам приклад і початок всього доброго в житті приватному, у судочинстві, у відношеннях людей між собою; але все це було придушене, знищене через відсутність державного начала, розбратами внутрішніми, ярмом зовнішніх ворогів. Західним людям доводиться все минуле відкидати, як погане, і все хороше в собі створювати; нам досить воскресити, усвідомити старе, привести його у свідомість і життя»¹⁹. Водночас слов'янофіли, спираючись на минуле, проходячи сьогодення, велике значення у своїх уявленнях про час відводили майбутньому. «Надія наша велика на майбутнє»²⁰.

Міркування про цінності минулого, його поетизація необхідні були для обгрунтування майбутнього, яке, між іншим, уявлялося недостатньо ясно. Можливо, така невизначеність особливого майбутнього Росії багато в чому пов'язана знову-таки зі ступенем невизначеності її минулого, зумовленого нерозробленістю джерел, переважанням літературних образів давньої російської історії. З іншого боку, непередбачуваність майбутнього в Росії створювала парадоксальну ситуацію непередбаченого минулого, яке могло трансформуватися, виходячи з певного бачення майбутнього розвитку країни.

Необхідно виділити і межу між минулим своїм і минулим чужим, особливо актуальну для російського суспільства в цей період. Просвітительська парадигма, що стверджувала принцип єдності людської природи, надавала широкі можливості для подолання межі як між різними минулими епохами, так і між минулим і сьогоденням. Освоєння європейського минулого або присвоєння європейського минулого російським освіченим суспільством стирало межі між Росією і Європою в просторовому відношенні. Поширення романтизму сприяло ствердженню різних образів національного минулого, проводилася чіткіша межа між різними історичними епохами й культурами. Розуміння минулого як загальнолюдського, загальноєвропейського визначало уявлення про спільність культури в сьогоденні, єдність історичного розвитку і, отже, загальну основу для формування майбутнього часу.

Абсолютизація національного минулого, наявність чіткої межі між минулим своїм і чужим формували ідею національної самобутності в сьогоденні, особливого шляху історичного розвитку в майбутньому. Причому у рамках космологічних темпоральних уявлень межа між минулим своїм і чужим неминуче призводила до формування ідеї особливого майбутнього, виникнення ізоляціоністських або месіанських настроїв. Історичні темпоральні уявлення з характерним для них усвідомленням розділення епох, проте, не призводили неминуче до ідеї принципового розходження історичних шляхів. Національний образ минулого не визначав собою лише національний образ майбутнього. Минуле національне вписувалося в контекст минулого загальнолюдського, опозиція «своє-чуже» у темпоральних уявленнях повільно поступалася місцем опозиції «своє-інше». Сприйняття темпорального кордону визначало сприйняття просторової межі та навпаки, підтверджуючи єдність хронотопу.

Процес взаємодії образів минулого і сьогодення в темпоральних уявленнях, поява темпорального кордону, який розділяє минуле і сьогодення, формує нове уявлення про час як категорію загалом, визначення характеру кордону, маркірування значеннєвого простору по обидві сторони цього кордону, зміна аксіологічного відтінку минулого й сьогодення – усе це відбиває процес взаємодії космологічних та історичних темпоральних уявлень, що є найважливішим фактором формування національної ідентичності. Усвідомлення й осмислення свого минулого, що виникає на межі з минулим чужим, відділеним від нього, формування образу національного минулого, яке межує і пов'язане із сьогоденням, сприяє розвитку національної самосвідомості, консолідації суспільства.

Поділ образу національного минулого, проведення чіткої, непроникної темпоральної межі може призвести до розколу сучасного суспільства, а крім того, сформувати уявлення про дисконтинуїтет історичного розвитку, можливості «історичних стрибків», неминучості радикальних змін, пов'язаних із запереченням минулого.

Для розвитку суспільства особливо небезпечним є поширення темпорального уявлення, яке проводить жорстку межу між минулим і сьогоденням, абсолютизує розподільну функцію кордону, який заперечує минуле в ім'я сьогодення. На думку В. К. Кантора, «будівництво з повною відмовою від минулого не тільки не є успішним, але й зберігає основні архетипи нібито знищеного минулого: адже позбутися чогось можна, тільки

увесь час бачачи й усвідомлюючи себе, свою культуру, переборюючи її лиха та суперечності»²¹.

Але не менш небезпечним є й стирання межі між минулим і сьогоденням у темпоральних уявленнях, що перешкоджає відновленню соціокультурного простору.

¹ «Поняття кордону двозначне. З одного боку він розділяє, з іншого – об'єднує. Він завжди є кордоном між чимось і, таким чином, одночасно належить обом прикордонним культурам, обом семіосферам, які прилягають одна до одної. Кордон бі- і полілінгвістичний. Кордон – механізм перекладу текстів чужої семіотики «нашою» мовою замість трансформації «зовнішнього і внутрішнього» у «внутрішнє», це фільтруюча мембрана, яка трансформує чужі тексти настільки, щоб вони вписувалися у внутрішню семіотику семіосфери, залишаючись однаково чужорідними» (Лотман Ю. М. Семіосфера. СПб.: «Искусство-СПБ», 2000. С. 262).

² Савельєва И. М., Полетаєв А. В. История и время. В поисках утраченного. М., 1997. С. 605.

³ Лотман Ю. М. Семіосфера. СПб.: «Искусство-СПБ», 2000. С. 259.

⁴ На думку Б. А. Успенського, космологічна свідомість характеризується співвідношенням подій з будь-яким початковим, висхідним станом, коли цінність минулого задає оцінку теперішнього, теперішнє уявляється як наслідок минулого, минуле уявляється таким, що існує, причому як своєрідне втілення минулого. Історична свідомість, навпаки, характеризується орієнтацією на майбутнє, коли події минулого шикуються в ряд причин і наслідків, теперішнє уявляється причиною майбутнього, а не наслідком минулого, таким чином, майбутнє не виглядає передбачуваним і вже існуючим. Історичній свідомості притаманне лінійне сприйняття часу як ланцюга послідовних подій, ідея еволюції.

⁵ Успенский Б. А. Этюды о русской истории. СПб.: Азбука, 2002. С. 29.

⁶ Милоков П. Н. Интеллигенция и историческая традиция // Вехи. Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909–1910. М.: Молодая гвардия, 1991. С. 300.

⁷ Фукидид. История. 1, 123. М., 1915. С. 77.

⁸ Тит Ливий. История от основания Рима. Предисловие // Историки античности. М., 1989. Т.2. С. 52.

⁹ Фролов Э. Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. С. 108–109.

¹⁰ Карамзин Н. М. Избранные статьи и письма / Вступ. ст., коммент. А. С. Смирнова. М.: Современник, 1982. С. 147.

¹¹ «Больно, но должно по справедливости сказать, что у нас до сего времени нет хорошей Российской Истории, то есть, писанной с философским умом, с критикою, с благородным красноречием. Тацит, Юм, Робертсон, Гиббон – вот образцы! Говорят, что наша История сама по себе менее других занимательна: не думаю;

нужен только ум, вкус, талант. Можно выбрать, одушевить, раскрасить; и читатель удивится, как из Нестора, Никона и проч. могло выти нечто привлекательное, сильное, достойное внимания не только Русских, но и чужестранцев. Родословная князей, их ссоры, междоусобие, набег Половцев, не очень любопытны: соглашаюсь; но за чем наполнять ими целые томы? Что не важно, то сократить, как сделал Юм в Английской Истории; но все черты, которые означают свойство народа Русского, характер древних наших Героев, отменных людей, происшествия действительно любопытныя описать живо, разительно» (Карамзин Н. М. Письма русского путешественника / Вступ. ст. Г. П. Макогоненко; Прим. М. В. Иванова. М.: Правда, 1988. С. 340).

¹² Тургенев А. Политическая проза. М., 1989. С. 129–130.

¹³ Карамзин Н. М. Соч.: В 2-х т. / Сост., коммент. Г. П. Макогоненко. Л.: Художественная литература, 1984. Т. 2. С. 189.

¹⁴ Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. М.: Языки русской культуры, 1997. С. 197.

¹⁵ Лотман Ю. М. История и типология русской культуры. СПб., 2002. С. 106.

¹⁶ Карамзин Н. М. Письма русского путешественника / Вступ. ст. Г. П. Макогоненко; Прим. М. В. Иванова. М.: Правда, 1988. С. 342.

¹⁷ Письма А. И. Тургенева к Н. И. Тургеневу. Лейпциг, 1872. С. 9.

¹⁸ Белинский В. Г. Россия до Петра Великого // Белинский В. Г. Собрание сочинений: В 9 т. М., 1979. Т. 4. С. 11.

¹⁹ Хомяков А. С. О старом и новом // Хомяков А. С. Сочинения: В 2 томах. М., 1994. Т. 1. С. 463.

²⁰ Там само. С. 463.

²¹ Кантор В. К. Русский европеец как явление культуры (философско-исторический анализ). М.: РОССПЭН, 2001. С. 259.

(Переклад з російської М. Г. Зубкова)